

Xədicə HEYDƏROVA*

NƏSİMİ YARADICILIGINDA QURANI İFADƏLƏRİN TERMINLƏŞMƏSİ XÜLASƏ

Azərbaycan təsəvvüf ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi İmadəddin Nəsiminin (XIV əsr) dili böyük əksəriyyətlə dini terminlərdən ibarətdir və bunlar bir çox təsəvvüf ədəbiyyatı nümayəndələrinin əsərlərində eyni şəkildə müşahidə olunur. Belə hallarda müqayisəli tədqiqat orta əsrlərdə ümumi qəbul olunmuş terminlərin müəyyənləşdirilməsinə kömək edir. Tədqiqat əsnasında şairin dilində Quran və hədislərdən iqtibas edilmiş bəzi söz və ifadələr qısaldılmış, ixtisar edilmiş və qrammatik şəklini dəyişmiş şəkildə olması ilə diqqətimizi cəlb etdi. Məsələn, *qalu* ərəb dilində “onlar söylədi” deməkdir, amma Nəsiminin əsərlərində bu söz iqtibas edildiyi Quran ayəsindəki hadisənin adı kimi çəkilərək ismin hallarında hallandırılır və yaxud təyini söz birləşməsinin tərəflərindən biri yerində işləyə bilər. Məqalədə Nəsiminin dilində Quran və hədislərdən iqtibas edilmiş prosesinin təsnifatı verilir, iqtibas edilmiş termin və ifadələrin qrammatik və ya sintaktik xüsusiyyəti, semantikası təhlil olunur, orta əsr yazılı abidələrlə müqayisələr aparılır.

Nəsiminin dilində Quran və hədislərdən iqtibas edilmiş prosesini aşağıdakı şəkildə baş verir: 1) Termin ilkin leksik-qrammatik şəklində qalır. Bu, leksik üsula uyğun gəlir; 2) İfadənin ilkin qrammatik və ya sintaktik xüsusiyyəti dəyişdirilir. Bu zaman söz ərəb dilində söz birləşməsi və hətta bitmiş bir fikri ifadə edən cümlə də ola bilər; 3) Ayə və ya hədis ixtisar edilərək terminləşdirilir. Bu sözlər ayrıca heç bir məna ifadə etmir. Yalnız Qurandan xəbəri olan bilir ki, söhbət hansı ayədən gedir; 4) Yaranan termin ilkin ifadə etdiyi və ya aid olduğu ayəyə, dini rəvayətə və ya hədisəyə xatırlatma və ya varlığı simvolizə etmə anlamı qazanır; 5) Quran ayələri və hədislər improvizə ilə tərcümə edilir; 6) Klassik ədəbiyyatda terminlərin nominativləşməsi ilə yanaşı, atributivləşmə də müşahidə olunur.

Açar sözlər: *qurani terminlər, Qurandan iqtibaslar, Nəsimi, nominativləşmə, atributivləşmə, terminləşmə.*

Azərbaycan təsəvvüf ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi İmadəddin Nəsiminin dili böyük əksəriyyətlə dini terminlərdən ibarətdir və bunlar bir çox təsəvvüf ədəbiyyatı nümayəndələrinin əsərlərində eyni şəkildə müşahidə olunur. Belə hallarda müqayisəli tədqiqat orta əsrlərdə ümumi qəbul olunmuş terminlərin müəyyənləşdirilməsinə kömək edir.

Sovet dövründə dövlət siyasətinin əsas prioritet istiqamətlərindən biri ateizm olmuşdur. Bu səbəbdən Azərbaycan dilçiliyində və ümumən SSRİ-də dinlə bağlı tədqiqatlara məhdudiyət qoyulmuş, islam dini terminlərinin alınma üsulları ilə bağlı araşdırmalar aparılmamışdı.

Qeyd edildiyi kimi, dini terminlər alınma terminlər kateqoriyasına daxildir. Divan ədəbiyyatında alınmalar iqtibas edilmiş yolu ilə həyata keçirilmişdir. İqtibas “bir sözü, cümləni və ya fikri eynilə və ya məzmunca başqasının əsərindən alma, götürmə” [ADİL, II, 2006, s. 523] anlamını ifadə edir. Klassik yazılı abidələrimizdə iqtibaslardan istifadə olunması Qu-

* AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Azərbaycan dili tarixi şöbəsinin müdiri, filü.f.d., dos. Email: heyderova73@mail.ru

ran və hədislərdə müəyyən hadisələr və ya fikir, ideya ilə bağlı konseptual mövzuların əks olunması ilə əlaqədardır.

Müqəddəs kitabımızda işlənən bütün sözlər qurani terminlərdir. Lakin hədislərdən iqtibas edilən leksik vahidlərin heç də hamısı termin hesab edilə bilməz. Belə ki bunun üçün klassik ədəbiyyatda işlək olması, nominativləşmə xüsusiyyətinin müəyyənləşdirilməsi vacibdir. Tədqiqatımızda terminlərin müəyyənləşdirilməsi bu meyar əsasında həyata keçirilmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Nəsiminin əsərlərində dini terminlər araşdırılarkən onların elmi əsaslarla təsnifləndirilməsi tələbi yaranır. Tədqiqat əsnasında şairin dilində Quran və hədislərdən iqtibas edilmiş bəzi söz və ifadələr qısaldılmış, ixtisar edilmiş və qrammatik şəklini dəyişmiş şəkildə olması ilə diqqətimizi cəlb etdi. Məsələn, *qalu* ərəb dilində “onlar söylədi” deməkdir, amma Nəsiminin əsərlərində bu söz iqtibas edildiyi Quran ayəsindəki hadisənin adı kimi çəkilərək ismin hallarında hallandırılır və yaxud təyini söz birləşməsinin tərəflərindən biri yerində işləyə bilər.

Aşağıda verilən nümunələrdə yuxarıda sadalanan prosesləri aşkar izləmək mümkündür.

Abidat (عبادات) ərəb dilində *abidətun* (عبادة) sözünün müənnəsdə (qadın cinsində) olan cəmidir. Mənası ibadətlə məşğul olan, vaxtını ibadətlə keçirən qadınlar deməkdir. Abidat sözü Təhrim surəsinin 5-ci ayəsində işlənir.

“Təl’ətin qibləsinə ta qıldılar candan sücud,

Müslümatü mö’minatü təyyibatü abidat” [Nəsimi, I, 2004: s. 293]

Bu beytdə abidat terminindən əlavə 5 qurani termin də işlənir: **qiblə** (Bəqərə surəsi, ayə 143, 144, 145; Yunus surəsi, ayə 87), **sücud** (Bəqərə surəsi, ayə 26; Fəth surəsi, ayə 29; Qaf surəsi, ayə 40; Qələm surəsi, ayə 42, 43), **müslümat** (Əhzab surəsi, ayə 35; Təhrim surəsi, ayə 5), **mö’minat** (Təhrim surəsi, ayə 5 və Mümtəhnə surəsi, ayə 10), **təyyibat** (Bəqərə surəsi, ayə 57, 172, 265; Nisə surəsi, ayə 160; Məidə surəsi, ayə 4, 5, 87; Eraf surəsi, ayə 32, 157, 160; Ənfəl surəsi, ayə 26; Yunus surəsi, ayə 93; Nəhl surəsi, ayə 72; İsrə surəsi, ayə 70; Ta-hə surəsi, ayə 81; Mu’minun surəsi, ayə 51; Nur surəsi, ayə 26; Gəfir surəsi, ayə 64; Cəsiyə surəsi, ayə 16). İkinci misrada “*müslümatü mö’minatü təyyibatü abidat*” misrası Təhrim surəsinin 5-ci ayəsindən bir qədər təhrif olunmuş şəkildə iqtibas edilmişdir. Ayədə “*təyyibat*” (yaxşı əməllər) əvəzinə “*qanitat*” (قَانِتَاتٌ “itaətkar”) işlənir: “*Əgər o sizi boşasa, ola bilsin ki, Rəbbi sizin əvəzinizə ona sizdən daha yaxşı zövcələr – müsəlman, mömin, itaətkar, tövbəkar, ibadət edən, oruc tutan dul qadınlar və bakirə qızlar versin!*” [Quran, 2014: s. 559]. Amma bununla belə, şairin istifadə etdiyi *təyyibat* leksik vahidi də qurani termindir və müqəddəs kitabda 20 yerdə işlənir.

Adə kəlurcun (عَادَ كَالْعُرْجُونِ). Bu ifadə “yenidən (dönüb) xurma ağacının qurumuş əyri budağı kimi oldu” deməkdir və Ay təqviminə görə ayın başlanğıcında təzə hilalın formasını və yaxud ayın sikkələrinin kosmosda dəyişmə trayektoriyasının formasını bildirir. Nəsimi *adə kəlurcun* ifadəsini Quranın Yasin surəsinin 39-cu ayəsindən iqtibas etmişdir. Ayədə deyilir: “*Biz ay üçün mənzillər müəyyən etdik. Nəhayət, o (həmin mənzilləri başa vurduqdan sonra) dönüb xurma ağacının qurumuş əyri budağı kimi (hilal şəklində) olar*” [Quran, 2014: s. 441]. Nəsimi hilala bənzəyən qaşı Quran ayəsi ilə vəsf edir və bənzətmə həyata keçirir. Bu bir təşbihdir. Çünki *kəlurcun* sözündəki *kə-* önqoşması “kimi” mənasını ifadə edir. Belə bir təşbeh digər klassiklərimizin dilində müşahidə olunmur. Bu baxımdan okkasionizm kimi dəyərləndirilə bilər. Aşağıdakı beytdə şair Adəmi Qurandan etdiyi iqtibaslarla vəsf etməyə çalışır:

“Boyu tuba, üzü cənnət, adə kəl’urcun qaşı

Gözləri vənnəcm, anın sinəsi vət-Tur idi” [Nəsimi, II, 2004: s. 55]

Bu beytdə 4 qurani termin (**cənnət**¹, **adə kəl’urcun**, **vənnəcm**, **vəttur**) və iki mifonim – mifofitonim *tuba* və **vəttur** terminin tərkibində mifofonim olan Tur dağının adı müşahidə olunur. Əslində “vəttur” yox, “və-t-Tur” yazılmalıdır. Bu beytdə şair metoforik bənzətmələrdən istifadə edir. Nəsimi insanın qamətini mifofitonim olan əfsanəvi Tuba ağacına, üzünü cənnətə, gözlərini (parlaq olduğuna görə) Qurandakı “vənnəcm”, sinəsini isə qabarıq olduğuna görə Tur dağına bənzədirək “Və-t-Tur” söyləyir. Burada *vənnəcm* (والنجم) Nəcm surəsinin 1-ci ayəsindən iqtibas edilmişdir. Mənası – “and olsun ulduza” deməkdir. Göstərilən ayədə deyilir: *“Batmaqda olan ulduza (Sürəyya ulduzuna) and olsun ki!”* [Quran, 2014: s. 525]. İkinci misrada Həmid Araslının transliterasiyası ilə kiçik hərflərlə verilmiş *vəttur* ifadəsi Quranın 52-ci surəsinin 1-ci ayəsi və dindarlar arasında surənin qəbul olunmuş adıdır. Tərcüməsi belədir: *“And olsun (Allahın Musa ilə danışdığı) Tur dağına!”* [Quran, 2014: s. 522]. Rəvayətə görə, Musa peyğəmbər həmin dağda Allah ilə dialoqda olmuşdur.

Yuxarıdakı beytdə *adə kəl’urcun*, *vənnəcm*, *vəttur* terminlərinin qrammatik, sintaktik və semantik xüsusiyyətləri atributivləşdirilmişdir.

Adə termini *adə kəlurcun* ifadəsinin ixtisar edilmiş formasıdır. Nəsimi onu başqa bir beytdə yenə qaşların metaforu olaraq işlədir: *“Didə heyran şol hümayun xətti-hüsn-adədir”* [Nəsimi, I, 2004: s. 190]. Nəsimi burada demək istəyir ki, baxan gözlər insan cəmalında Allahın mübarək əllərinin çəkdiyi hilal qaşlara heyran qalır. Bu misrada iki qurani termin işlənir: *hüsn*², *adə*. Nəsiminin isimləşdirərək yönlük halda istifadə etdiyi *adə* (عاد) termini əslində ərəb dilində 3-cü şəxsin təkində, kişi cinsində işlənən feildir və bir hala gəlmək, çevrilib olmaq mənasını ifadə edir. Demək ki, şair *adə* feilini semantik termin kimi dəyişikliyə məruz qoymuşdur.

Qul kəfa (قُلْ كَفَى) – “de: yetərlidir!” deməkdir. Bu ifadə Rad surəsinin 43, İsrə surəsinin 96, Ankəbut surəsinin 52-ci ayələrindən iqtibas edilmiş ixtisardır. Ayədə ilkin fikir belədir: *“Qul kəfə billəhi şəhidən (De: “Allahın şəhid olması yetərlidir)”* [Quran, 2014: s. 254]. Nəsimi *Qul kəfa* ifadəsini şeirlərində isimləşdirərək, hallandırır, fars izafətinin və təyini söz birləşməsinin tərəflərindən biri kimi istifadə edir: *“Ayəti inna fətəhnadır dəlili qul kəfa”* [Nəsimi, II, 2004: s. 173]; *“Çün məhrəmi – qul-kəfa degilsən”* [Nəsimi, II, 2004: s. 283]; *“Qül kəfanın afitabı xoş məani göstərir”* [Nəsimi, II, 2004: s. 146].

Nəsimi yaradıcılığında **qul kəfa billah** (قُلْ كَفَى بِاللَّهِ) formasına da rastlanır. Yuxarıda göstərilən eyni ayələrdən daha bitkin – “de: Allah yetərlidir!” mənası ilə iqtibas edilmişdir: *“Qul kəfa billaha düşdü könlümüz”* [Nəsimi, II, 2004: s. 275]. Göstərilən nümunələrin hər birində Nəsimi *qul kəfa* və *qul kəfa billah* ifadələrini isimləşdirərkən Allahı nəzərdə tutur. Demək burada həm qrammatik, həm də semantik dəyişiklik baş vermişdir.

Klassik ədəbiyyatda göstərilən qurani ifadənin zikri şəklində istifadəsi müşahidə olunur. Füzulidə: *“Əhli-Beytə vida” edüb “Və kəfa billahi şəhidən” kəliməsin yad qulub, ərseyi-meydana yüz dutdu* [Füzuli, VI, 2005: s. 326]; Xətayidə: *““Qül-kəfa billah”dürür zikri Xətayi xəstənin”* [Xətayi, s. 109].

Ənfus (أَنْفُس) ərəb dilində *nəfs* sözünün cəmidir. Nəsimi yaradıcılığında bu qurani terminin iki anlamda işləndiyi müşahidə olunur: ruhlar və mənəvi aləm. *“Vəhdətin bəzmində çün saqi mənəm Ənfusun ayatü afaqi mənəm”* [Nəsimi, II, 2004: s. 290] beytdə məhz

¹ Quranda Kəhf, Səba, Rəhman, Vaqiə, Fəcr surələrində 13 yerdə işlənir.

² Quranda 14 surədə işlənir.

ilkın mənə oaln *ruhlar* anlamında işlədir. *Afaqi ənfus* birləşməsi isə xarici aləm (üfüqlərdə, kainatda, göylərin və yerin ətrafında), mənəvi (aləm) deməkdir. Fussilət surəsi, ayə 53-dən iqtibas edilmişdir: “*Onun (Quranın) haqq olduğu onlara (müşriklərə) bəlli olsun deyə, Biz öz qüdrət nişanələrimizi onlara həm xarici aləmdə (üfüqlərdə, kainatda, göylərin və yerin ətrafında), həm də onların öz daxilində mütləq göstərəcəyik. (Ya Peyğəmbər!) Məgər Rəbbinin hər şeyə şahid olması (sənin dediklərinin doğruluğuna) kifayət deyilmi?!*” [Quran, 2014: s. 481].

“*Filcümle, bu nitq ilət kəlamın, ey Nəsimi*

Afaqımı ənfusümü ərkanü cəhatım” [Nəsimi, II, 2004: s. 91]

Burada şair *ənfus və afaq terminlərini* I şəxsin mənsubiyyət şəkili ilə işlədir və deyir: Nəsimi, bir cümlə ilə xarici və mənəvi aləmlərimi, ədəb-ərkanı cəhətlərimi çatdır.

Allahu nur (الله نُورٌ) – “Allah nurdur!”. Quranda Əl-Maidə (ayə 15), Ən-Nur (ayə 35) surələrindən iqtibas edilmişdir.

“*Gözlərin Allahu Nurun ayətin təfsir edər*

Ey bu mə'nidən xəbərsiz, surəti-Rəhman budur!” [Nəsimi, II, 159]

Allahüs-saməd (الله الصَّمَدُ) – Allah heç nəyə möhtac olmayandır. İxlas surəsinin 2-ci ayəsindən iqtibas edilmişdir.

“*Əvvəli axır hüvəllahil-ləzi sən la-yəmut*

Zahirü batin hüvəbaqisən, Allahüs-Saməd” [Nəsimi, II, 193]

Bəlhüm-əzəl (بَلُّ هُمْ أَضَلُّ) ərəb dilində “Bəlkə ondan daha çox zəlalət yolundadırlar”. Furqan surəsi, ayə 44-dən iqtibas edilmişdir: “Yoxsa elə güman edirsən ki, onların əksəriyyəti eşidəcək və ya fikirləşəcək? Onlar heyvan kimidirlər, bəlkə, ondan daha çox zəlalət yolundadırlar” (أَمْ تَحْسَبُ أَنْ أَكْثَرُهُمْ يُسْمَعُونَ أَوْ يُعْقَلُونَ إِنْ هُمْ إِلَّا كَالْأَنْعَامِ بَلُّ هُمْ أَضَلُّ سَبِيلًا).

“*Qaçan bəlhüməzəl bilsin işarətin bu əsrarın*” [Nəsimi, II, 104]

Bismillah (بِسْمِ اللَّهِ) ərəbcə “Allahın adı ilə” deməkdir. Nəsimi yaradıcılığında bir neçə tərkibdə müşahidə olunur: *bismillah, bismillahir-rəhman, bismillahir-rəhmanir-rəhim, bismillahi-zülfəzlül əla*.

“*Üzü müşəf, xətti bismillah, xalı nöqtədir,*

Sözü rəhmanir-rəhim, məcmui-Qur'an göstərir” [Nəsimi, II, 2004: s. 144]

“*Mən onun vəchində bismillahir-rəhman buldum uş*” [Nəsimi, II, 2004: s. 308]

“*Oxudum ol xətti bismillahir-rəhmanir-rəhim*” [Nəsimi, II, 2004: s. 92]

Quran ayələrinin iqtibası zamanı Nəsimi tərəfindən “Allah” sözünün “bismillah” ilə əvəz edilməsi:

“*Rey – Rəhmanir-rəhim oldu camalın aşıqə,*

Niçün Adəm dedi: “Bismillahi-zülfəzlül əla”” [Nəsimi, II, 2004: s. 215]

Burada *Bismillahi-zülfəzlül əla* üç Quran ayəsində (Bəqərə surəsi, ayə 243, 251; Ali-İmran surəsi, ayə 152) *Allahu zu fəzlin əla* (اللهُ ذُو فَضْلٍ عَلًى) “Allah lütf sahibidir” şəklində işlənən ifadədir.

Cə'əlna küllü-şey'in həyy (وَجَعَلْنَا كُلَّ شَيْءٍ حَيٍّ) – “Biz hər bir canlıyı yaratdıq”. Quranın Ənbiya surəsinin 30-cu ayəsindən iqtibas edilmişdir: “Məgər kafir olanlar göylə yer bitişik ikən Bizim onları ayırdığımızı, hər bir canlıyı sudan yaratdığımızı bilmirlərmi?! Yəni də iman gətirməzlər? (أَلَمْ يَرِ الَّذِينَ كَفَرُوا أَنَّ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ كَانَتَا رَتْقًا فَفَتَقْنَاهُمَا ۗ وَجَعَلْنَا مِنَ الْمَاءِ كُلَّ شَيْءٍ حَيٍّ)”. Nəsimi ayədə işlənən “minəl-məi” (من الماء), yəni “sudan” sözünü “eyni-abından” ifadəsi ilə əvəz etmişdir.

“*Cə'əlna sabit oldu kim, dodağın vəsfini söylər.*

Kim oldu küllü-şey'in həyy dodağın eyni-abından” [Nəsimi, II, 2004: s. 339]

Burada ərəb dilində “biz yaratdıq” mənasını ifadə edən *cə’alna* feili isimləşdirilərək “*biz yaratdıq* ifadəsi” anlamında istifadə olunur. Şair demək istəyir ki, göstərilən ayədə bütün varlığın sudan yaradılması fiziki cəhətdən həyata keçirilən proses deyil, Allahın söylədiyi əmr vasitəsilə baş vermişdir. *Dodağın eyni-abı* ifadəsi Nəsiminin təsəvvüf ədəbiyyatına məxsus “quş dili”ndə nitq mənasını ifadə edir.

Seyid Əzim Şirvani (XIX əsr) öz şeirində bu ayənin sözlərinin yerlərini dəyişdirərək istifadə edir: “Ey edən hər büsatı lütf ilə təyy, “Və minəl-mai küllü şeyin həyy” [Şirvani, 2005: s. 206]

Bəşrəna biməğfirən əcrən kəbir – bizi bağışlanma və böyük bir mükafatla qarşıladı. Quranın Hud (ayə 11), Fətir (ayə 7), Mülk (ayə 12) surələrindən iqtibas edilmiş ifadənin bir qədər təhrif olunmuş formasıdır: “Onlar üçün bağışlanma və böyük bir mükafat var” (*لَهُمْ مَغْفِرَةٌ وَأَجْرٌ كَبِيرٌ*).

“*Allahın fəzli bizə oldu bəşir,*

Bəşrəna biməğfirən əcrən kəbir” [Nəsimi, II, 2004: s. 271]

Nəsimi burada *Allahın fəzli* deyərək məhz Fəzlullahı nəzərdə tutur. Ardınca gələn *bəşir* sözü Quranda Məidə (ayə 19), Əraf (ayə 188), Hud (ayə 2) və Yusuf (ayə 96) surələrində işlənən termindir, mənası şad xəbər gətirən, muştuluqçu deməkdir. Şair demək istəyir ki, Fəzlullah bizə şad xəbər gətirən oldu. Bizi bağışlanma və böyük mükafatla sevindirdi.

Əhsəni-təqvim (تَقْوِيمٌ أَحْسَنٌ) – gözəl şəkilli, gözəl biçimdə anlamını ifadə edir. Tin surəsi, ayə 4-dən iqtibas edilmişdir: “*Biz insanı ən gözəl biçimdə yaratdıq!*” [Quran, 2014: s. 596]. Göründüyü kimi, müqəddəs kitabda bu ifadə insana aid edilmişdir. Hürufilikdə *əhsəni-təqvim* Adəmi nəzərdə tutan termin şəklində istifadə olunur. Bax: [Estrabadi, 2012: s. 39, 49, 61, 122, 149, 151, 152]. Eyni yanaşmanı Nəsimidə görmək mümkündür:

“*Surəti-rəhmana, inkar eylədi divi-rəcim*

Əhsəni-təqvimə inkar eyləyən şeytan olur” [Nəsimi, II, 2004: s. 134]

Şair burada həm *əhsəni-təqvim*, həm də *surəti-rəhman* terminlərini yanaşı işlətməklə Quranda göstərilən gözəl biçimin Allahın surəti olduğunu bildirmiş olur.

Ələləş-istiva (عَلَى الْعَرْشِ اسْتَوَى) – Ərşə istiva etdi, Ərşi yaradıb hökmü altına aldı. *İstiva ələləş* formasına Quranda 7 surədə təsadüf edilir: Ə’raf (ayə 54); Yunus (ayə 3); Furqan (ayə 59); Səcdə (ayə 4); Hədid (ayə 4); Rad (ayə 2); Taha (ayə 5).

“*Nigara, küntü kənzin gövhərisən*

Ələləş-istivanın məzhərisən” [Nəsimi, I, 2004: s. 161]

Ələləş-istiva ərəb dilində bitmiş bir fikri ifadə edən cümlədir. Amma yuxarıdakı beytin ikinci misrasında Nəsimi onu isimləşdirərək yiyəlik hala salmışdır.

Küntü kənz termininin izahı üçün bax: [Heydərova, 2025: s. 55].

Ər-rəhman ələləş istiva – Taha surəsinin 5-ci ayəsindəndir: “*Rəhman Ərşi yaradıb hökmü altına almışdır (ərsə hakimdir)* (الرَّحْمَنُ عَلَى الْعَرْشِ اسْتَوَى)” [Quran, 2014: s. 311].

“*Çün cəmalındadır ərrəhman ələ-ərs istiva*” [Nəsimi, II, 2004: s. 215]

Burada *ər-rəhman ələ-ərs istiva* ifadəsi yenə də ərəb dilində mübtədasi olan və bitmiş bir fikri ifadə edən cümlədir. Amma Nəsiminin dilində nə sualına cavab verir, yəni nominativləşdirilmişdir. Çünki bu ifadə hürufilikdə “*Rəhmanın Ərşin üzərinə istivası 28 və 32 ilahi kəlmənin insan vücudundakı zühuruna işarədir*” [Usluer, 2009: s. 274].

Nəsiminin aşkar təsiri hiss olunan Gülşəni Bərdəi *ər-rəhman ələ-ərs istiva* qurani ifadəsini nominativləşdirməklə yanaşı hürufilikdə Adəmə aid edilən *əhsəni-təqvim* qurani terminini işlədir: “*Əhsəni-təqvim imiş boyun əla-l-ərs istiva*” [Gülşəni, 2006: s. 241]. Şah

İsmayıl Xətayi də eyni şəkildə hürufi fikirlərini bildirir: “Taki rüxsarindən ərrehman ələ-ərş-istiva, Həm anın şə’ində Münzəl ayəti-şəmsüz-züha” [ŞİX, s. 38].

Nəticə olaraq qeyd etmək lazımdır ki, Nəsiminin dili böyük əksəriyyətlə dini terminlərdən ibarətdir və bunlar bir çox təsəvvüf ədəbiyyatı nümayəndələrinin əsərlərində eyni şəkildə müşahidə olunur. Ümumi apardıığımız müşahidələr əsasında deyə bilərik ki, Nəsiminin dilində Quran və hədislərdən iqtibas edilmə prosesi aşağıdakı şəkildə baş verir:

1) Termin ilkin leksik-qrammatik şəkildə qalır. Bu, leksik üsula uyğun gəlir. Məs., *abid, abidat, ayət, fasiq, mömin, kafir, bərzəx* və s.

2) İfadənin ilkin qrammatik və ya sintaktik xüsusiyyəti dəyişdirilir. Bu zaman söz ərəb dilində söz birləşməsi və hətta bitmiş bir fikri ifadə edən cümlə də ola bilər. Məs., *adə kəlurcun, qalu, küntü kənz* və s.;

3) Ayə və ya hədis ixtisar edilərək terminləşdirilir. Məs., *adə, qul kəfa* və s. Bu sözlər ayrıca heç bir mənə ifadə etmir. Yalnız Qurandan xəbəri olan bilir ki, söhbət hansı ayədən gedir;

4) Yaranan termin ilkin ifadə etdiyi və ya aid olduğu ayəyə, dini rəvayətə və ya hədisəyə xatırlatma və ya varlığı simvolizə etmə anlamı qazanır. Məs., *qul kəfa, ələst* və s.;

5) Quran ayələri və hədislər improvizə ilə tərcümə edilir.

6) Klassik ədəbiyyatda terminlərin nominativləşməsi ilə yanaşı, atributivləşmə də müşahidə olunur.

Məqalədə yuxarıda sadalanan xüsusiyyətləri özündə daşıyan aşağıdakı qurani termin və iqtibaslar təhlil olunmuşdur: *ər-Rəhman ələlərş istiva, ələlərş-istiva, əhsəni-təqvim, cə’əlnə küllü-şey’in həyy, bəlhüm-əzəl, Allahüs-saməd, Allahu nur, ənfus, cənnət, qul kəfa, qul kəfa billah, adə kəl’urcun, adə, abidat, qiblə, sücud, müslümat, mö’minat, təyyibat, vənnəcəm, vəttur, bismillah*.

ƏDƏBİYYAT

1. ADİL, Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Dörd cildlik. Bakı: Şərq-Qərb, 2006.
2. Esterabadi, Fazlullah. Cavidan-Name Dürr-İ Yetim İsimli Tercümesi. Hazırlayan: Fatih Usluer. Yayınevi: Kəbalcı Yayınları, 2012, 541 səh.
3. Gülşəni, Şeyx İbrahim Bərdəi. Divan. Bakı, “Avrasiya press”, 2006, 416 səh.
4. Heydərova, Xədicə. Nəsimi yaradıcılığında Məhəmməd peyğəmbərin hədislərindən iqtibas edilmiş termin və ifadələr. // Terminologiya məsələləri, №1, 2025, səh. 55-65. <https://doi.org/10.59849/2663-8967.2025.1.55>
5. Nəsimi, İmadəddin. Seçilmiş əsərləri. İki cildə. I cild. Tərtib edəni: Həmid Araslı. Bakı, “Lider nəşriyyat”, 2004, 336 səh.
6. Nəsimi, İmadəddin. Seçilmiş əsərləri. İki cildə. II cild. Tərtib edəni: Həmid Araslı. Bakı, “Lider nəşriyyat”, 2004, 376 səh.
7. Quran-kərim və Azərbaycan dilinə tərcüməsi. Yenidən işlənmiş XVI nəşr. “Nurlar” Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, Bakı, 2014, 1248 səh.
8. Füzuli, Məhəmməd. Əsərləri. Altı cildə. III c.. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2005, 472 səh.
9. Şirvani, Seyid Əzim. Seçilmiş əsərləri. Üç cildə. II c. Bakı, AVRASIYA PRESS, 2005, 384 səh.
10. Usluer, Fatih. Hurufilik. İlk Elden Kaynaklarla Doğuşundan itibaren. Kəbalcı Yayınevi, İstanbul, 2009. 623 say.

**TERMINOLOGY OF KORANIC EXPRESSIONS
IN THE WORKS OF NASIMI
ABSTRACT**

The language of the prominent representative of Azerbaijani Sufi literature Imadeddin Nasimi (14th century) largely consists of religious terms, which are also observed in the works of many representatives of Sufi literature. In such cases, a comparative study helps to identify terms that were generally accepted in the Middle Ages. During the study, we noticed that some words and phrases quoted from the Koran and hadith in the language of the poet were shortened, abbreviated, also had a changed grammatical form. For example, the word qalu in Arabic means "they said", but in the works of Nasimi this word used as the name of an event in the Koranic verse from which it is quoted, and is used in the cases of nouns, or can be used instead of one of the parts of a demonstrative phrase. The article classifies the process of quoting the Quran and Hadith in the Nasimi language, analyzes the grammatical or syntactic properties and semantics of the quoted terms and expressions, and makes comparisons with medieval written monuments. In the Nasimi language, the process of quoting the Quran and Hadith occurs as follows: 1) The term is preserved in its original lexical and grammatical form. This is consistent with the lexical method; 2) The original grammatical or syntactic feature of the expression is changed. In this case, the word can be a phrase in Arabic or even a sentence expressing a complete thought; 3) The verse or hadith is shortened and named. These words individually have no meaning. Only those familiar with the Quran know which verse is being discussed; 4) The resulting term acquires the meaning of a reminder or symbolization of the existence of the verse, religious tradition or hadith that it originally expressed or referred to; 5) Quranic verses and hadiths are translated improvisedly; 6) In classical literature, along with the nominativization of terms, attribution is also observed.

Key words: *Quranic terms, Nasimi, quotations from the Quran, nominalization, attribution, termination.*

**ТЕРМИНОЛОГИЯ КОРАНИЧЕСКИХ ВЫРАЖЕНИЙ
В ТВОРЧЕСТВЕ НАСИМИ
РЕЗЮМЕ**

Язык видного представителя азербайджанской суфийской литературы Имадеддина Насими (XIV в.) в значительной степени состоит из религиозных терминов, которые также наблюдаются в произведениях многих представителей суфийской литературы. В таких случаях сравнительное исследование помогает выявить термины, общепринятые в Средние века. В ходе исследования мы заметили, что некоторые слова и фразы, цитируемые из Корана и хадисов на языке поэта, были сокращены, аббревиатурированы, а также имели измененную грамматическую форму. Например, слово qalu на арабском языке означает «они сказали», но в трудах Насими это слово используется как название события в кораническом аяте, из которого оно цитируется, и употребляется в падежах существительных, или может использоваться вместо одной из частей указательной фразы. В статье дается классификация процесса цитирования Корана и хадисов на языке Насими, анализируются грамматические или синтаксические свойства и семантика цитируемых терминов и выражений, проводятся сравнения со средневековыми письменными памятниками.

В языке Насими процесс цитирования Корана и хадисов происходит следующим образом: 1) Термин сохраняется в своей первоначальной лексико-грамматической форме. Это согласуется с лексическим методом; 2) Изменена исходная грамматическая или синтаксическая особенность выражения. В этом случае слово может быть словосочетанием на арабском языке или даже предложением, выражающим законченную мысль; 3) Аят или хадис сокращается и называется. Эти слова по отдельности не имеют никакого значения. Только те, кто знаком с Кораном, знают, о каком аяте идет речь; 4) Полученный термин приобретает значение напоминания или символизации существования аята, религиозной традиции или хадиса, которые он первоначально выражал или на которые ссылался; 5) Коранические аяты и хадисы переводятся импровизированно; 6) В классической литературе наряду с номинативизацией терминов наблюдается и атрибуция.

Ключевые слова. Коранические термины, Насими, цитаты из Корана, номинализация, атрибуция, терминование.